

<https://ssoss.ui.ac.ir/?lang=en>

Strategic Research on Social Problems in Iran

E-ISSN: 2645-7539

Vol. 10, Issue 4, No.35, Winter 2022, pp. 1-20

Received: 19.02.2021 Accepted: 01.01.2022

Research Paper

Mechanisms of Recalling or Forgetting Death: A Qualitative Study

Abdolhosein Kalantari*

Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

abkalantari@ut.ac.ir

Zahra Shahrzad

PhD Candidate, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran

zahra.shahrzad@gmail.com

Hamid Parsania

Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

h.parsania@yahoo.com

Introduction:

As a long-standing mystery for humans, death has been always considered by various scholars and schools. Sociologists, for their part, have explored death and its aftermath from a variety of perspectives. Still, the sociology of death is full of unexplored theoretical realms, the exploration of which will undoubtedly give researchers significant insights into society. The issue of death is not due to the eternal question of immortality alone. It is, in fact, one of the essential points of civilization struggles, in which the power of any civilization to give meaning to social life is challenged. The way a society deals with the concept of death and dying gives an index that can measure the degree of any semantic systems since facing death can destroy everyday life's normative and cognitive practices and distort the socially constructed images of reality. There has been a constant conflict between the two major narratives of Islamic tradition and modernity on the issue of death. On the one hand, life has a broad meaning and death is an inevitable transition to the next stage. In the discourse of modernity, the meaning given to social life is associated with neglecting death and institutionalizing this negligence in social structures. Modernity is thus confused when facing the events that inevitably take death out of the state of structural secrecy and expose it as an inescapable truth.

Materials and Methods:

This article sought to answer what mechanisms people use intentionally or unintentionally in their lived experiences to recall or neglect death. For this purpose, a qualitative phenomenological study was designed and conducted. A purposive sample of 23 people, who had significant lived experiences in facing death, was drawn. Then, phenomenological interviews were done with them. A voluntary assistant in a cancer treatment center was one of them and a voluntary doctor in war was another. A veteran wartime commander was also another interviewee. The four interviewees had done extensive religious and philosophical studies with published papers and books on death and dying. There was also a documentary film director, who had worked in the field of death experiences of other people. An old university professor, who was a Darwinist and a participant of monastic circles associated with death and ghosts, as well as a man with a long experience of loneliness were among the interviewees. Four others had a high-risk job or situation, i.e.,

working in a mine neutralization company and being already severely hurt, being threatened to death by terrorist groups, narrowly escaping previous assassinations, and struggling with cancer. Seven people had experienced the sudden loss of either their parents, children, or friends in earthquakes, accidents, or suicides, which had then inspired them to think about death. The researcher was also given a chance to interview with a lady whose spouse was a nuclear scientist assassinated by Israeli terror squads. The interview scripts were analyzed via thematic analysis.

Discussion of results and conclusion:

The results were expressed in two categories: death recall mechanisms and death neglect mechanisms. Eight main themes formed the subcategories of the former, which were witnessing the death of others, mental mutation evocative of death, near-death experiences, social structures reminiscent of death, remembrance of death in interpersonal relationships, cultural consumption reminiscent of death, religious

*Corresponding author

Kalantari, A., Shahrzad, Z., Parsania, H. (2022). Mechanisms of recalling or forgetting death: A qualitative study. *Strategic Research on Social Problems in Iran University of Isfahan*, 10(4), 1-20.

2645-7539 / © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2022.132600.1777>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.23221453.1400.10.4.1.7>

ceremonies reminiscent of death, and cautious recalling of death to escape any disliked circumstances. The latter, i.e., death neglect mechanisms, contained 4 main themes of death neglect: death neglect stemming from everyday life, dysfunctional attitudes toward death, avoidance of death ceremonies, and avoidance of death reminder conversations. Finally, using the findings on the Corona pandemic, some considerations were made for the growth of death consciousness in the Iranian society.

Keywords: Death Recall, Death Neglect, Sociology of Death and Dying, Covid 19

References:

- Abazari, Y. (2002). Norbert elias and the civilizing process. *Sociological Review*, 19(19), 19-25 (in Persian).
- Alonzo, A., and Reynolds, N. (1995). Stigma, HIV and AIDS: An exploration and elaboration of a stigma trajectory. *Social Science & Medicine*, 41(3), 305-315.
- Aries, P. (1974). *Western attitudes toward death from middle ages to present*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Berger, P. L. (1970). *A rumor of angels: Modern society and the rediscovery of the supernatural*. Vol. 715, Anchor.
- Cerulo, K., and Ruane, J. (2009). Death comes alive: technology and re-conception of death. *Science as Culture*, 6(3), 444-446. Conrad, P. (1992). Medicalization and social control. *Annual review of Sociology*, 18(1), 209-232.
- Creswell, J. (2013). *Qualitative inquiry and research design, choosing from five approaches*. New York: Sage Publications.
- Depaola, S. J., Griffin, M., Young, J. R., & Neimeyer, R. A. (2003). Death anxiety and attitudes toward the elderly among older adults: The Role of gender and ethnicity. *Death Studies*, 27(4), 335-354.
- Durkin, K. (2003). *Death, dying, & the dead in popular culture*. In *Handbook of Death & Dying*, by Clifton D. Bryant, 64-43, London: Sage Publication.
- Elyas, N. (2001) *The loneliness of the dying*. Translated by Mehregan O. and Najafi, S., Tehran: Gameno (in Persian).
- Friedmanab, M., and Rholesa, S. (2007). Successfully challenging fundamentalist beliefs results in increased death awareness. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(5), 794-801.
- Gadamer, H. G. (2005). *Death experience*, in: Sanati, M. (2005). Arghanoon, Tehran: Oghaf Publishing Organization, 26, 437-447 (in Persian).
- Gawande, A. (2014) *Being mortal: medicine and what matters in the end*. Translated by: Ghadiri, H., Tehran: Tarjoman, (in Persian).
- Ghaneirad, M., and Karimi, M. (2006). Cultural plays of death and dyng (Case study: cancer patients of Imam Khomeini Hospital). *Quarterly of Cultural Studies & Communication*, 2(5), 51-73 (in Persian).
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Translated by Solasi, M., Tehran: Markaz (in Persian).
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-Identity: Self and society in the late modern age*. Translated by Movafaghian, N., Tehran: Ney (in Persian).
- Hart, L., and Garza, Y. (2013). Teachers perceptions of effects of a student's death: A phenomenological study. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 66(4), 301-311.
- Hayslip, B. (2003). *Death denial: Hiding and camouflaging death*. In *Handbook of Death & Dying*, by Clifton D. Bryant, 34-24, London: Sage Publications.
- Illich, I. (1975). *Medical nemesis*. Australian Broadcasting Commission, Science Programmes Unit.
- Kalantari, A., and Tehrani, M. (2012). Investigating the mystery of the concept of death. *Tehran, Marefatfarhangi*, 3(4), 109-126 (in Persian).
- Kalish, R., and Kimmel, M. (2010). Suicide by mass murder: Masculinity, aggrieved entitlement, and rampage school shootings. *Health Sociology Review*, 19(4), 451-464.
- Kearl, C. (1989). *Endings: A Sociology of death and dying*. New York: Oxford.
- Long, N. H., Thanasilp, S., & Doutrich, D. L. (2018). Death acceptance in vietnamesecancer patients: a phenomenological study. *Journal of Transcultural Nursing*, 29(6), 563-569.
- May, T. (2009). *Death*. Translated by Alizadeh, R., Tehran: Goman (in Persian).
- McNamara, B., Waddell, C., & Colvin, M. (1995). Threats to the good death: The cultural context of stress and coping among hospice nurses. *Sociology of Health & Illness*, 17(2), 222-241.
- Mohammadpour, A. (2020). *Against method*. Tehran: Logos (in Persian). Parsania, H. (2000). The epistemological identity of religion and tradition. *Zehn*, 1(2), 86-97 (in Persian).
- Rodger, M. L., Sherwood, P., O'Connor, M., & Leslie, G. (2007). Living beyond the unanticipated sudden death of a partner: A phenomenological study. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 54(2), 107-133.
- Sanati, M. (2005). An introduction to death in western thought, in: Sanati, M. (2005). Arghanoon, Tehran: Oghaf Publishing Organization, 26, 1-64 (in Persian).
- Serajzadeh, S., Farastkhah, M., & Zamani Moghadam, M. (2016). Religious and secular attitudes towards death: The study of a sample of university students in Tehran. *Quarterly of Cultural Studies & Communication*, 11(40), 151-176 (in Persian).
- Sharif Nia, H., Ebadi, A., Lehto, R. H., & Peyrovi, H. (2015). The experience of death anxiety in Iranian war veterans: a phenomenology study. *Death Studies*, 39(5), 281-287.
- Timmermans, S. (2005). Death brokering: constructing culturally appropriate deaths. *Sociology of Health & Illness*, 27(7), 993-1013.
- Walter, T. (2017). *Death and modernity*. Collected and translated by Ghorbani, H., Tehran: Research Center For Culture, Art and Communications (in Persian).
- Walter, T. (2008). The sociology of death. *Sociology Compass*, 2(1), 317-336.
- Walter, T. (2013). *Centre for death & society working papers*. University of BATH, January.
- Walter, T., Ford, A. Templeton, L., Valentine, C., & Velleman, R. (2017). Compassion or stigma? How adults bereaved by alcohol or drugs experience services. *Health & Social Care in the Community*, 25(6), 1714-1721.
- Walter, T., Littlewood, J., & Pickering, M. (1995). Death in the news: the public invigilation of private emotion. *Sociology*, 29(4), 579-596.
- Yaghobi, A., Mirhegazi, S., & Soufizadeh, Z. (2019). The typology of the image of death and the processes to deal with it (A Case Study: Citizens guilan province). *Journal of Applied Sociology*, 30(2), 101-116. doi: 10.22108/jas.2018.105689.1161 (in Persian).
- Yousefi, A., and Tabei, M. (2011). An empirical phenomenological study of the meaning of death: a case study of women in mashad city. *Strategy for Culture*, 4(14-15), 39-51 (in Persian).

پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران
سال دهم، شماره پیاپی (۳۵)، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۰، ص ۱-۲۰
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

مطالعه کیفی مکانیزم‌های یادآوری و غفلت از مرگ

عبدالحسین کلانتری^{id}، دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

abkalantari@ut.ac.ir

زهرا شهرزاد، دانشجوی دکتری بررسی مسائل اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

zahra.shahrzad@gmail.com

حمید پارسانیا، استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

h.parsania@yahoo.com

چکیده

افراد و مکاتب مختلف همواره درباره مرگ به‌منزله راز دیرپای بشر تأمل و جامعه‌شناسان از منظرهای مختلفی درباره مرگ و حواشی آن کنکاش کرده‌اند. حوزه جامعه‌شناسی مرگ، سرشار از قلمروهای نامفوح نظری است که بصیرت‌های جالب‌توجهی از جامعه را نصیب پژوهشگران می‌کند. این مقاله در پی پاسخ به این سؤال است که افراد در تجربه زیسته‌شان چه مکانیزم‌هایی را برای یادآوری و غفلت از مرگ به کار می‌گیرند. به این منظور با رویکردی کیفی، مصاحبه‌های پدیدارشناسانه‌ای با ۲۳ نفر از افرادی که در رویارویی با مرگ، تجربه زیسته مهم و جالب‌توجهی داشتند (نمونه‌های حدی) صورت پذیرفت و با تحلیل تماتیک متن مصاحبه‌ها، مکانیزم‌های یادآوری مرگ در هشت مضمون اصلی رویارویی با مرگ دیگران، پرسش‌های ذهنی یادآور مرگ، تجربیات نزدیک به مرگ، ساختارهای اجتماعی یادآور مرگ، یاد مرگ در روابط بین فردی، مصرف فرهنگی یادآور مرگ، مناسب دینی یادآور مرگ و یادآوری مرگ با هدف فرار از وضع موجود و مکانیزم‌های غفلت از مرگ در پنج مضمون اصلی غفلت از مرگ، غفلت‌های حاصل از زندگی روزمره، نگرش‌های کژکارکردی به مرگ، پرهیز از مراسم مرگ و پرهیز از مکالمات یادآور مرگ استخراج شد. در انتها با کاربست یافته‌ها بر وضعیت پاندمی کرونا ملاحظاتی برای رشد مرگ‌آگاهی در جامعه ایرانی مطرح شده است.

واژه‌های کلیدی: یادآوری مرگ، غفلت از مرگ، جامعه‌شناسی مرگ، پاندمی کرونا

نویسنده مسؤول

کلانتری، ع؛ شهرزاد، ز. و پارسانیا، ح. (۱۴۰۰). مطالعه کیفی مکانیزم‌های یادآوری و غفلت از مرگ. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، (۴)، ۱-۲۰.

2322- 343X/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2022.132600.1777>

<https://dori.net/dor/20.1001.1.23221453.1400.10.4.1.7>

مقدمه و بیان مسئله

انسان به محض آنکه به دنیا می‌آید، به اندازه کافی برای مردن پیر هست (ضرب‌المثل آلمانی).

مسئله مرگ، تنها به واسطه پرسش دیرینه جاودانگی شایسته توجه نیست. مرگ در واقع، از نقاط اساسی مصاف‌های تمدنی است که در آن، قدرت معنابخشی هر تمدن به زندگی اجتماعی به چالش کشیده می‌شود. عیار هر نظام معنایی را می‌توان با این شاخص سنجید؛ زیرا رویارویی با مرگ رویه‌های عمل‌هنجاری و شناختی زندگی روزمره را فرومی‌پاشد و تصویری را که به‌طور اجتماعی از واقعیت ساخته شده است، مخدوش می‌کند (Berger, 1970). مرگ به‌واسطه زوال بدن که همواره جایگاه «خود» بوده است، نشانه برجسته‌ای بر پایان برنامه‌ریزی‌های بازاندیشانه انسان در عصر حاضر است (گیدنز، ۱۳۹۱: ۱۱۹).

همواره جدال پیوسته‌ای میان دو موضوع روایت سنت^۱ و تجدد از مسئله مرگ در جریان بوده است که در یک سوی آن، زندگی معنای گسترده‌ای دارد و مرگ انتقالی به مرحله بعدی است و در سوی دیگر، زندگی در محدوده ماده تعریف می‌شود و مرگ اختتام ناگزیر آن است. در گفتمان تجدد، معنابخشی به زندگی اجتماعی با تکیه بر غفلت از مرگ و نهادینه‌کردن این غفلت در ساختارها ممکن می‌شود و این گفتمان در رویارویی با وقایعی که ناگزیر مرگ را از وضعیت کتمان ساختاری خارج و آن را به منزله حقیقت‌گیرناپذیری افشا می‌کنند، دچار سردرگمی است.

در این گفتمان، به‌واسطه پزشکی شدن زندگی روزمره و سلطه مداخلات پزشکی بر پدیده‌های پیچیده اجتماعی، «پزشکی شدن مرگ» رخ می‌دهد (Conrad, 1992) و در سایه

معنایی که پزشکی به جامعه تحمیل می‌کند، مرگ به تجربه از خودبیگانگی تبدیل می‌شود (Illich, 1975). پزشکان «پیوندهای مرگ و میر» را برقرار می‌کنند. مداخلات درمانی آنها برای به تعویق انداختن مرگ تا زمانی که از نظر زیست‌شناختی و هنجاری امکان‌پذیر باشد، انجام می‌شود. هنگامی که مرگ رخ می‌دهد، آنها به مذاکره برای یک عبور پذیرفتنی فرهنگی کمک می‌کنند و پس از مرگ اجتناب‌ناپذیر، وقوع آن را با طبقه‌بندی علل آن منطقی نشان می‌دهند (Timmermans, 2005)؛ به این ترتیب، در این گفتمان نقش دین حداکثر به برگزاری مراسم گذار محدود می‌شود و مداخله بیشتر دین در این عرصه به اتهام بالابردن «اضطراب مرگ»، پس رانده می‌شود؛ ازاین‌رو، می‌توان مدعی شد که وضعیت غفلت از مرگ میان کنشگران می‌تواند به منزله سنجه‌ای برای مدرن‌شدن یا مدرن‌نشدن یک جامعه یا به بیان دقیق‌تر، حوزه تمدنی به کار رود و همواره بیم آن هست که رسوب تمدن مدرن موجب شود تمدن ذیل گفتمان سنت، در عمل در خدمت نهادینه‌کردن ساختاری غفلت از مرگ باشد و بسترهای ساختاری - معرفتی را تدارک ببیند که خروجی آن، به محاق رفتن هرچه بیشتر یاد مرگ در زندگی روزمره است. ازسوی دیگر، قدرت معنابخشی گفتمان سنت به مسئله مرگ به‌ویژه زمانی که بشر در معرض تجربیات تکان‌دهنده‌ای نظیر جنگ یا بیماری‌های کشنده قرار می‌گیرد، نتایج برجسته خود را پیش چشم می‌کشد و دست برتر این تمدن در مصاف معنابخشی با تمدن‌های غیر خود را نشان می‌دهد. پژوهش‌های این حوزه نیز وجود رابطه مستقیمی میان مرگ بر اثر بیماری‌های مسری و پذیرش گفتمان سنت را تأیید می‌کنند؛ زیرا در غیاب تسلط پزشکی بر روند مرگ و درمان، افراد ناگزیر از معنابخشی مستمر به زندگی و بازیابی هویتشان هستند (قانع‌راد و کریمی، ۱۳۸۵: ۱۰).

ازاین‌رو، بررسی مسئله یادآوری و غفلت از مرگ، ضرورت ناگزیری است؛ زیرا زندگی مطلوب سنت، مرهون

۱ «سنت شیوه‌ای از زندگی و زیست است که عقل به‌تنبه‌ای عهده‌دار شناخت آن نیست؛ بلکه وحی و شهود دینی نیز در تبیین آن دخیل‌اند. انسانی که از شهود الهی محروم باشد، سنت را با دو منبع «عقل» و «نقل» شناسایی می‌کند. سنت، شیوه‌ای از رفتار است که براساس آن اصلاح معاش و معاد آدمی تأمین شده و فلاح و رستگاری انسان به دست می‌آید». (پارسانیا، ۱۳۷۹: ۸۸).

برای مثال، هارت و گارزا^۲ (2013) درباره تجربه زیسته معلمان از مرگ ناگهانی شاگرد مطالعه کرده‌اند و از تجزیه و تحلیل داده‌ها، به این مضامین رسیده‌اند: تلاش برای آذاسازی احساسات دانش‌آموزان، نیاز به منابع بیشتر برای کسب کفایت برخورد با موقعیت، از دست دادن زمان تحصیلی و تغییر مسیر آموزش، جبران احساس دست تنها بودن با برگزاری مراسم‌ها و ارج نهادن به حافظه و خاطرات متوفی. نتایج این مطالعه، نیاز به آموزش معلمان مدارس را برای کمک به آنها در بهتر کنار آمدن با مرگ دانش‌آموز تقویت می‌کند.

توجه به رویارویی مستمر با مرگ در زندگی حرفه‌ای پرستاران نیز موضوع مطالعات زیادی بوده است؛ برای مثال، مک‌نامارا و همکاران^۳ (1995) با تمرکز بر تجربه حرفه‌ای پرستاران بیمارستان، نشان دادند عوامل استرس‌زا در چارچوب فرهنگی مقبول فهم می‌شوند و به منزله تهدیدهایی برای سیستم ارزش‌های مشترک پرستاران که بر «مرگ خوب» متمرکز است، دیده می‌شوند. مرگ خوب به منزله مجموعه‌ای از وقایع اجتماعی مفهوم‌یافته است که شامل شخص در حال مرگ و سایر اطرافیان او اعم از خانواده، دوستان و متخصصان بهداشت است. در صورت آگاهی، پذیرش و آمادگی برای مرگ به وسیله همه اطرافیان، مرگ «خوب» تعریف می‌شود.

رویارویی با مرگ همچنین ممکن است بر اثر از دست دادن نزدیکان رخ دهد؛ برای مثال، رودگر و همکاران^۴ (2007) این مسئله را در تجربه زیسته زنان و مردانی بررسی کرده‌اند که به‌طور ناگهانی همسرانشان را از دست داده‌اند. آنها به معنای اندوه برای بازمانده، نحوه ابراز آن و تأثیری که این از دست دادن بر رابطه فرد با خود، دیگران و جهان گذاشته است، متمرکز شده‌اند. نیاز به بازسازی و رویارویی مجدد با زندگی روزمره برای زوج بازمانده، محوری‌ترین مقوله این

ادراک صحیح - و نه تحریف‌شده و اضطراب‌آور - معنایی است که مرگ در این گفتمان به زندگی بشری می‌بخشد.^۱ درونی‌شدن آن معنا و ممزوج‌شدن با آن و حضورش در زندگی مادی کنشگران، از اساسی‌ترین ارکان هویتی تمدن برآمده از گفتمان سنت است. فهم آنچه در زندگی روزمره در این زمینه تجربه می‌شود و مکانیزم‌هایی که افراد برای یادآوری و غفلت از مرگ به استخدام درمی‌آورند، به فهم عمیق‌تر و واقعی‌تری از وضعیت کنشگران اجتماعی نسبت به مفهوم مرگ مدد می‌رساند. با این هدف، مقاله حاضر به این سؤال پاسخ می‌دهد که چه زمینه‌ها یا موقعیت‌هایی بر یادآوری یا غفلت از مرگ مصاحبه‌شوندگان اثرگذار بوده است و تجربه پاندمی کرونا چگونه در نسبت با این موقعیت‌ها قرار می‌گیرد.

پیشینه تجربی

به پرسش کشیدن مسئله مرگ از منظر جامعه‌شناسانه، زمینه فهم جدیدی از این پدیده را فراهم می‌آورد. پرسش‌هایی نظیر نقش میانجی‌گر ادیان در کنترل هراس از مرگ (Friedman & Rholesa, 2007)، تأثیر رشد و گسترش فناوری بر معنای مرگ (Cerulo & Ruane, 2009)، مرگ از بیماری‌های خاص و ننگ اجتماعی (استیگما) حاصل از آن (Walter et al., 2017) و (Alonzo & Reynolds, 1995)، عکس‌العمل‌های فردی و اجتماعی به کشتارهای جمعی و گسترده (Kalish & Kimmel, 2010)، پاسخ‌های فرهنگی به هراس فراگیر از مرگ (Kearl, 1989)، عواقب اجتماعی اشتباهات پزشکی منجر به مرگ (Timmermans, 2005)، بررسی رابطه هراس از مرگ با زمینه‌های اجتماعی قومیتی و جنسیتی (Depaola et al., 2003) و... نمونه‌هایی از این پرسش و پاسخ‌ها درباره مرگ ذیل پارادایم جامعه‌شناسی‌اند؛ اما به‌طور خاص برخی مطالعات حوزه مرگ از منظر پدیدارشناسانه‌ای به این تجربه پرداخته‌اند؛

² Hart & Garza

³ McNamara et al.

⁴ Rodger et al.

^۱ این درک به اصطلاح «مرگ‌آگاهی سالم» نامیده شده است.

قانع‌راد و کریمی (۱۳۸۵) به بررسی «نمایشنامه‌های فرهنگی مرگ و مردن» میان بیماران مبتلا به سرطان پرداخته‌اند. این نمایشنامه‌ها روایت‌هایی منبعث از فراروایت‌های فرهنگی موجود در جامعه برای رویارویی با مرگ‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد نمایشنامه مذهبی و نمایشنامه پزشکی مردن بین مصاحبه‌شوندگان از رواج بیشتری برخوردار است.

سراج‌زاده و همکاران (۱۳۹۴) درباره مرگاندیشی میان دانشجویان با پایبندی‌های دینی متنوع، با استفاده از نظریه زمینه‌ای مطالعه کرده‌اند که مطابق نتایج، «مرگاندیشی معطوف به زندگی» به منزله مقوله هسته مطرح شده و مرگاندیشی در دانشجویان با دو رویکرد لاهوتی و ناسوتی با یکدیگر مقایسه شده‌اند. پیامدهایی نظیر آمادگی برای مردن، پذیرش مرگ، میل به زیستن و تفکر در باب هستی نیز از پیامدهای مرگاندیشی دانسته شده‌اند.

یعقوبی و همکاران (۱۳۹۸) با مطالعه درباره گیلان به منزله استانی با تنوع قومی و فرهنگی بالا، نگرش شهروندان گیلانی به مرگ و مرگ‌هراسی را بررسی کرده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد هرچند بیشتر مصاحبه‌شوندگان به جهان پس از مرگ باور دارند، انتخاب روایت دینی یا روایت اخلاقی از مرگ آنان را از یکدیگر متمایز کرده است.

جواهری و یزدانی (۱۳۹۵) نگرش سالمندان در شهر تهران به مرگ را بررسی کرده‌اند. مطابق یافته‌های آنها نگرش مرگ با پایبندی دینی، اعتماد به پزشکی و داشتن حمایت اجتماعی رابطه دارد و پذیرش مرگ با پایبندی قوی دینی و ترس از مرگ با اعتماد به پزشکی تعدیل می‌شود.

در مجموعه پیشینه‌های بررسی شده، مسئله فرایندهایی که در یک بستر فرهنگی از طریق آن یاد مرگ یا غفلت از آن تجسم می‌یابد، بررسی نشده است. به این مسئله به‌ویژه در بستر دوگانه سنت-تجدد و رابطه آن با مسئله مرگ توجه نشده است که در این پژوهش به این دو مسئله توجه شده است.

پژوهش بوده است و توصیه می‌شود بیمارستان‌ها برنامه‌های پشتیبانی فعالی را برای حمایت از زوج داغ‌دیده عرضه کنند.

رویارویی با مرگ می‌تواند همچنین بر اثر بیماری، به‌ویژه بیماری‌های لاعلاج و حاد رخ دهد. مطالعات پدیدارشناسانه متعددی بر تجربه زیسته بیماران از مرگ‌آگاهی و پذیرش مرگ انجام شده است؛ برای مثال، در مطالعه لانگ و همکاران^۱ (2018) بیماران مبتلا به سرطان ویتامی از این منظر بررسی شده‌اند. بحث محوری نویسندگان این است که پذیرش مرگ یک مفهوم متصل به متن است و در فرهنگ‌های مختلف اشکال متفاوتی به خود می‌گیرد. در فرهنگ ویتنامی به‌واسطه غلبه ایده سرنوشت و محوریت تناسخ، مرگ بر اثر بیماری به منزله یک سرنوشت گریزناپذیر فهم می‌شود که رنج حاصل از آن می‌تواند در زندگی بعدی بیمار مؤثر واقع شود یا از رفتار آنان در زندگی پیشین برگرفته باشد.

مطالعه مرگ همچنین می‌تواند با تجربه زیسته افراد در بستر وقایع عظیمی نظیر جنگ پیوند بخورد. شریف‌نیا و همکاران^۲ (2015) به موضوع هراس از مرگ میان پیشکسوتان جنگ ایران و عراق پرداخته‌اند و با استفاده از یک رویکرد پدیدارشناختی، با ۱۱ جانباز جنگ درباره تجربیات اضطراب مرگ مصاحبه کردند. چهار مقوله اصلی شامل ترس از زندگی پس از مرگ، جان‌دادن در تنهایی، جدایی مبهم (از اطرافیان) و انحلال فیزیکی بدن، از یافته‌های این پژوهش است که به منزله اثرگذاری عمیق خوانش دین اسلام از مرگ بر تجربه مصاحبه‌شوندگان تفسیر شده است.

در دهل اخیر در پژوهش‌های داخلی نیز مطالعات جامعه‌شناختی مرگ سهم بیشتری به خود اختصاص داده است؛ برای مثال، تابعی در «بررسی پدیدارشناسی تجربی معنای مرگ در شهر مشهد» بیان می‌دارد که میان مصاحبه‌شوندگان عنصر مذهب و نحوه جامعه‌پذیری مذهبی افراد در تصویری که از مرگ دارند تأثیر تعیین‌کننده‌ای دارد.

¹ Long et al.

² Sharif Nia et al.

چارچوب مفهومی

حضور یا غیاب مرگ در دوره مدرن: سرکوب مرگ یا

امتداد مردگان؟

نوربرت الیاس از متفکران مدرن است که در باب مرگ در دوره مدرن نظریه پردازی کرده است. برای فهم آرای او درباره مرگ، باید به کتاب کوتاه او در این موضوع رجوع کرد. دغدغه اصلی او در این کتاب، چنانچه در عنوان آن هم به اختصار گنجانده شده است، معضل تنهایی محضران در مرگ است (الیاس، ۱۳۸۹). در نگاه الیاس انسان در طول تاریخ راه‌های مختلفی را برای هضم مسئله مرگ برگزیده یا ابداع کرده است؛ گاهی آنچه او اسطوره‌پردازی پیرامون بهشت و جهنم می‌خواند، به یاری‌اش آمده و گاهی تصور تزلزل‌پذیر نامیرایی خودش را جعل کرده است. در هر حال، انسان‌ها یا «جماعت میرندگان» همواره با مسئله مرگ درگیر شده‌اند؛ اما این درگیری هیچ‌گاه به قاعده جهان پیشرفته امروزی موجب انزوای افراد در شرف مرگ، پیرها و بیمارها نشده است. الیاس معتقد است انسان‌ها «در جوامع توسعه‌یافته‌تر در رویارویی با خطر و تهدید مرگ دیگر چندان با شور و حرارت سابق از نظام‌های عقاید فراطبیعی یاری نمی‌جویند. این یاری‌جویی تا اندازه‌ای رو سوی نظام‌های عقاید سکولار کرده است و این مسئله به این دلیل است که «در سده‌های اخیر به نسبت قرون وسطی، نیاز به ضمانت‌هایی برای گریز از ناپایداری و فنا ی خویش فرونشسته است و این خود مبین ظهور مرحله متفاوتی از فرایند گسترش تمدن است» (الیاس، ۱۳۸۹: ۳۳)؛ در واقع، برای الیاس فهم نحوه رویارویی افراد با مرگ و مردن در گرو عامل ایمنی و پیش‌بینی‌پذیری مرگ است. بالا رفتن ضریب ایمنی در جوامع توسعه‌یافته و به دنبال آن، پیش‌بینی‌پذیری مرگ موجب شده است افراد مرگ را امری غیرعادی تلقی کنند و این تلقی سبب سرکوب شدن مرگ هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی شده است؛ اما از آنجا که گرایش انسان‌ها به جاودانه‌پنداشتن خودشان با

دیدن محضران یا مردگان در هم می‌شکند، پرهیز از آنان ضرورت اجتناب‌ناپذیری است. «علم پزشکی طی چند دهه، قرن‌ها تجربه، سنت و کاربردهای زبانی مربوط به میرایی و فناپذیری را منسوخ کرده است و معضل تازه‌ای پیش روی انسان گذاشته است: چگونه مردن». (گاواندی، ۱۳۹۸).

الیاس سرکوب اجتماعی مرگ را ذیل آرای مفصلش در باب تمدن و تغییرات آن بیان می‌کند. از نظر او در روند تغییر تمدن، انسان‌ها همه جنبه‌های ابتدایی و حیوانی زندگی بشری را که از بعد فردی یا اجتماعی خطرناک محسوب می‌شده است، در قالب آداب و رسوم و قواعد مهار کرده‌اند (اباذری، ۱۳۸۱). بدیهی است مرگ به‌منزله عنصر زیستی اشمئزازآور و خطرناک باید در این فرایند سرکوب شود و بسیاری از رفتارهای مرتبط با مرگ در جامعه مدرن را باید ذیل همین سرکوب فهم کرد: اکراه شدید بزرگسالان از آشناسازی کودکان با مرگ، نوع مراسم مرتبط با مرگ که عمدتاً بسیار بروکراتیزه شده و با حفظ فاصله‌ی جانبی از مرگ برگزار می‌شود، لکن ادبیات و هنجارهای معاصر در برخورد با محضران، مرگ و بازماندگان، پزشکینه‌شدن شدید مرگ و ایزوله‌سازی مردگان به‌منزله جرثومه‌های عفونی، بی‌ارح شدن اجساد مردگان و ضعف دلالت قبرها بر خاطرات رفتگان، تغییر مکان قبرستان‌ها و تبعید آنها به خارج از شهر، سانسور ادبی مرگ (سخن‌نگفتن از مرگ در اشعار و ادبیات در مقایسه با گذشته) و... همگی نشانگان این سرکوب تمدنی است.

وجه دیگر تحلیل او درباره نسبت افراد با مرگ، در اشاعه فردیت نهفته است. الیاس انسان‌های مدرن معاصر را غالباً افرادی جدا افتاده و سراسر مستقل از دیگران توصیف می‌کند که پیشبرد اهدافشان لاجرم لذت‌بخش‌ترین کاری است که می‌تواند انجام دهند. مرگ این معنای شخصی‌شده را تماماً از میان می‌برد و این زوال، هراسی بزرگ و هولی عظیم برای «فرد» ایجاد می‌کند؛ فردی که به‌حسب منطق فردگرایانه رایج بنا نیست در خاطرات بازماندگان یا در نسلی که اهداف او را

پی خواهند گرفت، زنده بماند (الیاس، ۱۳۸۹).

از نظر الیاس، نگرش جوامع معاصر به مرگ با چهار ویژگی آمیخته است: ۱. افزایش متوسط عمر افراد که سبب فاصله گیری از یاد مرگ تا سال های پایانی زندگی فرد می شود. ۲. تجربه مرگ به منزله مرحله پایانی یک فرایند طبیعی و زیستی که به مدد پیشرفت های پزشکی و پزشکی سازی زندگی رخ داده است. ۳. تصور از مرگ به شکل مرگی آرام و در بستر و نه مرگی خشونت بار که از انحصار خشونت و فیزیکی در دست دولت ناشی می شود. ۴. افزایش افراطی فردیت که سبب «در تنهایی زیستن و مردن» شده است (کلانتری و تهرانی، ۱۳۹۱).

الیاس هرچند در پی راه برون رفتی برای رویارویی با خشونت پنهان رایج در برخورد با محضران است، رویکردهای رمانتیک به این مسئله را نیز سرکوب می کند؛ از جمله در نقد ایده فیلیپ اریس که با لحنی آمیخته به مدح، اوضاع مردگان و بازماندگان در گذشته را می ستاید و از مرگ بیمارستانی و سرد، سخت و غربت وار و بی روح معاصر ابراز نگرانی می کند (Aries, 1974)، می گوید مرگ در گذشته آسوده تر نبوده است؛ بلکه مأنوس تر و فراگیرتر بوده و این فراگیری به وسیله گسترش پزشکی و پیشرفت آن رخت بر بسته است. به علاوه، در گذشته آرای مذهبی رایج در باب زندگی پس از مرگ و به ویژه دغدغه رستگاری که در قرون وسطی مسئله عمده انسان ها در رویارویی با مرگ بوده است، همواره آرامش و آسایش را از انسان ها سلب می کرده و مرگ ایشان را با اضطراب دائمی رویارویی با عذاب همراه می کرده است.

الیاس هرچند در حیطه پرسش از مرگ در پی بازگشایی فضایی برای سخن گفتن از مرگ و تابو زدایی از آن است (چنانچه روند مشابهی را برای تابو زدایی از مسائل جنسی تبیین می کند)، در نهایت برای مسئله جاودانگی و میل ازلی انسان ها به جاودانگی، پاسخ درخور اعتنائی ندارد؛ بلکه در کار پاک کردن صورت مسئله است. چنانچه در صفحات نهایی

کتاب *تنهایی دم مرگ می گوید*: «مرگ هیچ رمز و رازی ندارد. مرگ هیچ دری به ساحتی دیگر نمی گشاید. مرگ پایان کار آدمی است. آنچه بر جای می ماند، همان چیزی است که فرد به دیگران داده است. همان چیزی که در خاطره دیگران باقی خواهد ماند. اگر روزی بشر از میان برود، هر کاری که هر انسانی تا به حال کرده است، هر چیزی که آدمیان به خاطرش زیسته اند و بر سرش با یکدیگر جنگیده اند، از جمله تمامی نظام های اعتقادی دنیوی یا ماوراءالطبیعی، پوچ و بی معنا خواهند شد» (الیاس، ۱۳۸۹).

ایده سرکوب مرگ در دوره جدید به واسطه استعاره نامیرایی که با پیشرفت های فناوریانه قوت گرفته است، اختصاصی به الیاس ندارد. در آرای متفکران دیگری نظیر گادامر نیز می توان بسط این ایده را به خوبی دید. گادامر از اسطوره زدایی از زندگی به واسطه اسطوره زدایی از مرگ سخن می گوید و ناپدید شدن تدریجی بازنمود مرگ در جامعه مدرن را یک روشنگری جدید ثانویه می نامد. با بسط روشنگری جدید از طریق علم است که منشأ زندگی در سیاره زمین تنها به زنجیره های علی قطع علمی طبیعی - و نه هیچ چیز دیگر - نسبت داده می شود؛ بدین ترتیب، در رویارویی با مرگ، غلبه فناوریانه سبب طولانی شدن فرایند مرگ و حفظ نباتی ارگانسیم می شود و مرگ را «به چیزی مانند پاداشی دل بخواهی» بدل می کند که از سوی پزشکان اعطا می گردد. جایگاه محوری تجربه مرگ در تاریخ بشر به حاشیه رانده شده است و رویارویی انسان ها که همواره با مناسک، تشریفات و هنرهای متعدد قرین بود، از جهان فرهنگی مدرن حذف می شود. در این بستر فرهنگی، سرکوب مرگ برای افراد واکنشی بدیهی است که بر خواست زندگی و اراده به بقا استوار است؛ در واقع، آگاهی از مرگ، یک آگاهی نخواستنی است که پس رانده می شود (گادامر، ۱۳۸۳). گادامر می گوید جهان مدرن در به کمال رساندن این سرکوب به «کمالی نهادین» رسیده است؛ اما حقیقت شگفت آوری وجود دارد و آن اینکه همچنان مقاومت

از نظر والتر دقت بیشتری در جوامع مدرن معاصر، این نکته را به‌خوبی نمایان می‌کند که مردگان در جامعه دیده می‌شوند و این حضور به‌مراتب پررنگ‌تر از چیزی است که در قرون گذشته وجود داشته است. والتر حضور مردگان در آمار مرگ‌ومیر، رسانه‌های جمعی (اخبار، فیلم‌ها، سریال‌های تلویزیونی، آگهی‌های ترحیم)، تاریخ، باستان‌شناسی، موزه‌ها، گردشگری، توریسم سیاه (بازدید از مکان‌های مرتبط با مرگ و شکنجه)، عکاسی، اقدامات بشردوستانه و تبارشناسی را به رخ می‌کشد و علاوه بر آن، به اشکال جدیدی توجه می‌دهد که در اثر آنها، دست مردگان برای ادامه زندگی با افراد زنده در جامعه بازتر شده است (Walter et al., 1995).

البته والتر منکر عواملی نظیر روابط مالکیتی سرمایه‌داری، فردگرایی و ایده جاودانگی، مهاجرت‌های جغرافیایی، میراث‌بری، افزایش طول عمر و کاهش باورهای مذهبی - که به گمان او و باقی متفکران سبب پاک‌کردن مرگ از جامعه مدرن می‌شود - نیست؛ لکن تمایل دارد در کنار این عوامل به مواردی پردازد که سبب پررنگ‌شدن حضور مردگان در جامعه حتی بیش از گذشته - به‌ویژه قرون وسطی - شده است (Walter, 2008).

او به‌طور ویژه بر چهار خصیصه و ابزار دنیای جدید تأکید می‌ورزد که در گذشته نبوده و از وجوهی در خدمت مردگان و امتداد یاد و حضور آنان قرار گرفته است: گسترش رسانه‌های ارتباطی و ابزارهای ثبت رویدادهای زندگی، نابرابری‌های موجد برجسته‌سازی برخی مردگان (مشاهیر، قهرمانان سیاسی و...)، بازتنظیم شبکه‌های مرتبط با مردگان (نظیر کشف گورهای دسته‌جمعی بعد از تغییر یک نظام سیاسی)، تغییرات اجتماعی سریع که موجب نیازمندی به قهرمانان جدید و شکل‌دهی مجدد به حافظه جمعی از طریق بازیابی قهرمانان گذشته هستند (والتر، ۱۳۹۶).

به نظر می‌رسد جمع میان آرای والتر با سایر متفکران میسر است و در واقع، سخن از دو سطح متفاوت از کیفیت

سرسختانه‌ای برای مقابله با این گرایش فرهنگی در زیست افراد دیده می‌شود؛ این مقاومت نه‌تنها در شیوه‌های دینی خاکسپاری و مناسک مرگ دیده می‌شود؛ بلکه در واقع، «به‌منزله جنبه معکوس سرکوب مرگ» عمل می‌کند و هنوز «چیزی غریب در سکوت تشییع‌کنندگان فردی که تا همین اکنون در میان ما زنده بود، وجود دارد». از نگاه گادامر نیاز به اعتقاد به جاودانگی برخلاف آنچه الیاس مدعی است، هنوز حضور پررنگی دارد و با «آنچه مؤمنان به‌عنوان قطعیتی تردیدناپذیر و دیگران به‌عنوان آرزویی مالیخولیایی تجربه می‌کنند، هرگز نمی‌توان صرفاً به‌عنوان موضوعی بی‌اهمیت که می‌توان نادیده‌اش گرفت، برخورد کرد» (گادامر، ۱۳۸۳).

تونی والتر رویه‌ای متفاوت از سایر متفکران حوزه مرگ را پی می‌گیرد. اگرچه اندیشه تابو شدن مرگ، لاپوشانی آن و به حاشیه راندن آن در جوامع غربی، عقیده غالب در بسیاری دانشمندان مطالعات مرگ است^۱، والتر با نقد این نگاه اعلام می‌کند که مردگان بیش از هر زمان دیگری در جامعه غربی حضور دارند (Walter, 2008). او برای اثبات دعوی خود، عواملی را که سبب حاضر یا غایب شمرده‌شدن مرگ در جوامع می‌شوند، برمی‌شمرد. از نگاه او میان دو دسته متفکرانی که به حضور یا غیاب مرگ پرداخته‌اند، گروه اول سعی در تلفیق نظریه با پژوهش‌های تجربی داشته‌اند؛ حال آنکه گروه دوم بیشتر از نظریه‌پردازی بهره‌مندند و آرای آنها کمتر با پشتوانه تجربی به اثبات رسیده است. والتر با اشاره به مفاهیمی نظیر از یاد بردن مردگان، انکار مرگ، پنهان‌کردن مرگ، انزوای مرگ، تقلیل مرگ به مشکلات سلامت، منزوی‌کردن مرگ، ارتباط‌نداشتن با مردگان و... بیان می‌دارد که در بسیاری از این ایده‌پردازی‌ها به بخشی از تجربه شخصی افراد اشاره نشده است یا راهکارها و راهبردهایی که جامعه برای حفاظت از هویت افرادی که با مرگ روبه‌رو می‌شوند به کار می‌گیرد، مطالعه نشده است (والتر، ۱۳۹۶).

^۱ ر. ک. گیدنز، ۱۳۸۸؛ Aries, 1974؛ Durkin, 2003؛ Hayslip, 2003

چیزهایی باشد که برای انسان‌ها در طول عمرشان ارزشمند است. همان طور که تاد می بیان می‌کند: «مرگ چیزهایی را که برایمان مهم است تهدید می‌کند، اما نامیرایی خود اهمیت داشتن را تهدید می‌کند. در نامیرایی طرح و برنامه‌ها و دل‌مشغولی‌های ما، چیزهایی که برایمان از اهمیت برخوردارند نیستند که در معرض خطر قرار می‌گیرند؛ بلکه خود احساس اهمیت این طرح و برنامه‌ها و دل‌مشغولی‌هاست که با مخاطره مواجه می‌شود» (می، ۱۳۹۹: ۱۲۲).

روش پژوهش

در پیش گرفتن رویکردی کیفی برای دستیابی به مکانیزم‌های یادآوری و غفلت از مرگ، فهم عمیق‌تری از این مسئله فراهم می‌کند؛ بدین منظور، با توجه به موضوع پژوهش انجام مصاحبه‌هایی با رویکرد پدیدارشناسانه توصیفی برای جمع‌آوری اطلاعات در دستور کار قرار گرفت. آنچه در این رویکرد اهمیت دارد، تجربه انسان‌ها و تفسیرشان از این تجربه‌هاست (مددپور، ۱۳۹۰: ۲۶۴/۱)؛ از این رو، ابتدا مطابق پروتکل انجام مصاحبه‌های پدیدارشناسانه تمام پیش‌فرض‌های پژوهشگران درباره موضوع در حد ممکن در پراتز گذاشته شد تا به‌طور خالص امکان هم‌افق شدن با تجربه زیسته مصاحبه‌شوندگان فراهم شود و تأثیر پیش‌فرض‌های پژوهشگران بر فرایند گردآوری داده‌ها به حداقل ممکن برسد (مددپور، ۱۳۹۰: ۲۷۳/۱). سپس به شیوه مرسوم بیشتر پژوهش‌های پدیدارشناسانه، روش نمونه‌گیری نظری برای انتخاب مصاحبه‌شوندگان انتخاب شد تا «با رجوع به نمونه‌های غنی‌تر، در جمع‌آوری اطلاعات قدرت مانور بیشتری بر داده‌ها میسر باشد» (Creswell, 2013). نمونه‌گیری نظری ما را به افراد زیر رهنمون کرد که به‌گونه‌ای با مسئله مرگ درگیر شده بودند:

رویاری با مرگ است؛ در واقع، نوعی حضور در عین غیاب تجربه می‌شود که با مفهوم «آگاهی ناخواستی» گادامر درک‌شدنی است. به بیان دیگر، پارادایم ذهنی افراد در پیوند با فرهنگ غالب در دوره مدرن، دلالت‌های علی منجر به یاد مرگ را عقب می‌راند یا اپوخه می‌کند؛ بدین ترتیب، دیدن دائمی مردگان، آثار و ماترک آنها موجب مرگ‌آگاهی زندگان نمی‌شود و خصلت تابویی مرگ همچنان مانع ادراک فناپذیری انسان در زندگی دنیوی و به طرق اولی مانع تولید معنای متفاوتی است که این آگاهی، استعداد آن را فراهم می‌کند؛ برای مثال، والتر بیان می‌دارد که طولانی شدن فرایند احتضار بر اثر پیشرفت‌های پزشکی عده زیادی از افراد را به «پیشه احتضار» شاغل می‌کند (والتر، ۱۳۹۶)؛ اما آیا این آگاهی از میرایی و این برخورد طولانی مدت ما با مرگ پزشکی شده خود، در خدمت غیاب بیشتر مرگ و عادی شدن آن و پس‌راندن یاد آن قرار نگرفته است؟ در واقع، سؤال اصلی اینجاست که در غیاب معنایی برای جاودانگی چطور می‌توان از یاد مرگ گریزان نبود؟ چنانچه گادامر می‌گوید: «غلبه حقیقی بر مرگ نمی‌تواند در چیزی جز رستاخیز مردگان قرار داشته باشد. برای مؤمنان رستاخیز بزرگ‌ترین یقین است؛ در حالی که برای آنان که چنین اعتقادی ندارند، رستاخیز درک‌ناپذیر باقی می‌ماند، اما نه درک‌ناپذیرتر از خود مرگ» (گادامر، ۱۳۸۳).

برای خود انسان‌ها نیز به‌منزله موجودات میرا، این امتداد میان زندگان دلالتی بر جاودانگی ندارد؛ زیرا آنچه از آنان باقی می‌ماند، یاد موقتی میان جماعتی موقتاً زنده است؛ به‌ویژه با فرض میرایی ذات انسان پس از مرگ اساساً برای موجودی که معدوم شده است، این موهبت ارزشی ندارد؛ چراکه مدرکی نیست تا از آن منتفع شود (صنعتی، ۱۳۸۸: ۳). نامیرایی در دنیا حتی اگر ممکن می‌بود، می‌توانست همان قدر که مرگ معنای زندگی را به چالش می‌کشد، در وجهی دیگر بی‌معناکننده همه

جدول ۱- مشخصات مصاحبه‌شوندگان

Table 1- Interviewees information

شماره	جنس	بازه سنی	شغل	بستر درگیری با مسئله مرگ
۱	مرد	مسن	استاد دانشگاه فعال حوزه فناوری	تجربه تهدید به ترور به واسطه جایگاه علمی
۲	زن	جوان	دانشجو، اشتغال در مرکز خیریه	از دست دادن دوست نزدیک
۳	مرد	جوان	مهندس شهرسازی / نویسنده	تجربه کمای طولانی، از دست دادن ناگهانی همسر، نویسنده کتاب درباره مرگ
۴	زن	میانسال	کارمند / فعال سیاسی - اجتماعی	تجربه از دست دادن فرزند در زلزله بم
۵	مرد	میانسال	روحانی، استاد حوزه، مدرس فیزیک	اشتغالات مذهبی و مطالعات فلسفی در باب مرگ
۶	مرد	مسن	استاد فیزیک	داوینست، کهولت سن
۷	مرد	میانسال	شغل آزاد / هنرمند	شرکت در محافل خانقاهی مرتبط با مرگ و ارواح
۸	زن	جوان	دانشجو	مطالعات دینی در باب مرگ
۹	مرد	جوان	جهانگرد و مستندساز	مستندسازی در حوزه مرگ
۱۰	مرد	مسن	ختنی‌کننده مین	شغل پرخطر و تجربه جانبازی شدید
۱۱	زن	مسن	معلم قرآن	مطالعات دینی در باب مرگ
۱۲	زن	جوان	دانشجو / خبرنگار	از دست دادن دوست بر اثر خودکشی
۱۳	زن	جوان	دانشجو	از دست دادن ناگهانی پدر و مادر
۱۴	مرد	مسن	مرده شور	از دست دادن فرزند، شغل مرتبط با مرگ
۱۵	مرد	مسن	روحانی و تاریخ‌نگار	تجربه مبارزه مسلحانه و ترور
۱۶	مرد	مسن	استاد فیزیک	از دست دادن پدر، مطالعات علمی درباره مرگ
۱۷	مرد	جوان	مهندس عمران	خیبر مؤسسه محک
۱۸	مرد	جوان	سرباز / معلم فعال اجتماعی	تجربه تنهایی و دوری طولانی مدت از خانواده
۱۹	مرد	جوان	مهندس عمران	تجربه از دست دادن ناگهانی برادر
۲۰	زن	مسن	پزشک	پزشک داوطلب در زمان جنگ
۲۱	مرد	جوان	فعال رسانه‌ای	بیمار مبتلا به سرطان
۲۲	مرد	میانسال	استاد دانشگاه	فرمانده دفاع مقدس
۲۳	زن	جوان	معلم	تجربه ترور و شهادت همسر

شود: «چه زمینه‌ها یا موقعیت‌هایی بر یادآوری یا غفلت از مرگ مصاحبه‌شوندگان اثرگذار بوده‌اند؟» تحلیل تماتیک تحلیلی بر استقرای تحلیلی مبتنی است که در آن پژوهشگر با طبقه‌بندی داده‌ها و الگویابی درون داده‌ای به یک سنخ‌شناسی تحلیلی دست می‌یابد (مددپور، ۱۳۹۰: ۶۶/۲).

بدین ترتیب ۲۳ مصاحبه عمیق صورت گرفت که متن آنها با دقت پیاده‌سازی و پس از بازخوانی‌های مکرر به وسیله پژوهشگران تحلیل شد. با در پیش گرفتن روش تحلیل تماتیک، متن به گزاره‌های برجسته‌ای که یک مضمون معنایی را می‌رسانند، شکسته شد و پس از استخراج مضامین اصلی، تلاش شد از میان داده‌های پژوهش به این سؤال پاسخ داده

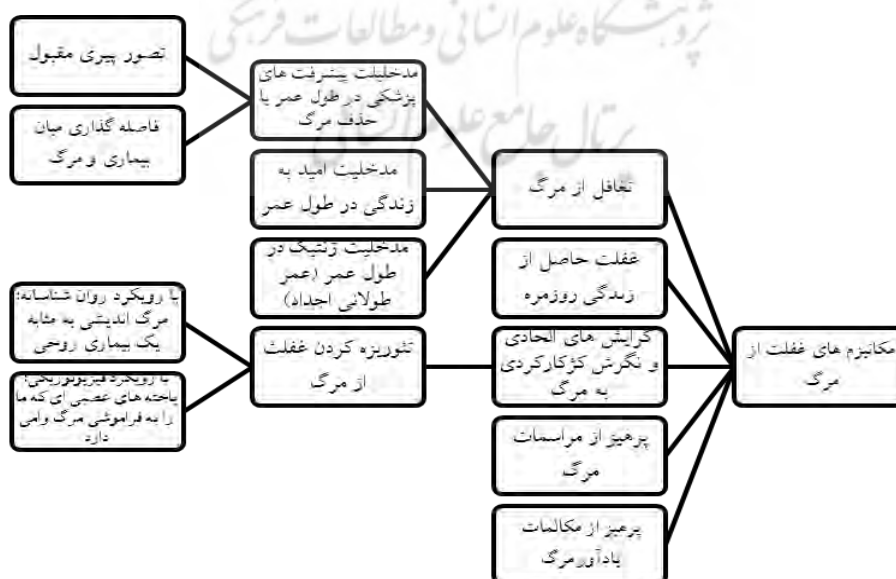
جدول ۲- نمونه‌ای از تحلیل تماتیک داده‌ها
Table 2- A Sample of the thematic analysis

مکانیزم‌های یادآوری مرگ	
تجربه‌های نزدیک به مرگ خود یا دیگران	مواجهه با پیری
هیچ با مرگ فاصله‌ای نداره؛ زایمان طبیعی. (مصاحبه شماره ۴) به این که خب نگاه کن حالا این این اتفاق واسش افتاده حالا آگه واسه تو اتفاق بیفته تو هم ممکنه بمیری. سرطان اصلا سن نداره! (مصاحبه شماره ۱۷)	مواجهه با رنج بیماری
خواب خودش به چیز اجباریه که خدا قرار داده که فرد اجبارا به برزخ بره و حالا خواب‌هایی که چون نظر بر ملکوت آسمان‌ها و زمین داره به مقدار خبرهای آینده بهم می‌ده بعضی وقتها تبعات کارهای گذشته که کردیم به ما در عالم رویا نشون می‌ده. (مصاحبه شماره ۳) ما شب و روز هم که به خواب می‌ریم، حداقل یکبار در روز در طول شبانه ورز ما مواجه می‌شیم با موت نفس. در واقع با وفات مواجه می‌شیم. نص صریح آیه قرآن «الله یتوفی انفسهم». خدا در اون زمان خواب نفس رو تحویل می‌گیره. وفات می‌کنه. یعنی وفات نفس یک واقعیه‌ایه که ما در طول روز که حداقل یک بار -وقتی که به خواب می‌ریم- ما با موت نفس مواجه می‌شیم. (مصاحبه شماره ۱)	خواب

به تأیید مصاحبه‌شوندگان برسد.

یافته‌ها: مکانیزم‌های یادآوری و غفلت از مرگ

برای اعتباریابی نتایج، ارتباط با مصاحبه‌شوندگان پس از انجام مصاحبه‌ها حفظ شد و در مرحله تحلیل داده‌ها نقاط ابهام با آنان دوباره مطرح شد تا دریافت پژوهشگران از داده‌ها

نمودار ۱- مکانیزم‌های غفلت از مرگ
Fig 1- Mechanism of forgetting death

زنده‌ام و مریضم و باید باهش دست و پنجه نرم کنم»
(مصاحبه شماره ۱۷).

این حس تفوق و کنترل ذهنی بر مرگ، حتی ممکن است سبب نزدیکی به بسترهای اجتماعی مرتبط با مرگ شود و یادآوری آمیخته با فراموشی را بیافریند؛ به گونه‌ای که فرد به مسئله مرگ نزدیک می‌شود و از آن سخن می‌گوید؛ اما همزمان سعی می‌کند از طریق مدخلیت‌دادن اموری آن را از خود دور کند:

«چرا {عمر طولانی}؟ خب چون احساس می‌کنم چون خیلی امیدوارم به زندگی‌ام. پدر بزرگم و کلاً خانواده پدری‌ام و از طرف مامان بزرگم ماشاءالله عمر اشون خیلی بوده. الان پدر بزرگم فکر کنم یکی دو سال دیگه می‌شه صد سالش» (مصاحبه شماره ۹).

مکانیزم «تغافل از مرگ»، گاه صورتی انتقادی به خود می‌گیرد و یاد مرگ را به منزله یک کژکارکرد روانی بازنمایی می‌کند. این نگرش بسیار متأثر از خوانش روان‌شناختی مدرن از مرگ است که در آن یاد مرگ با اضطرابی مختل‌کننده برابر است و سخن گفتن از مرگ به واسطه گسستی که در معنای حیات سکولار ایجاد می‌کند، تابوست؛ بدین ترتیب، ممکن است تا چند قدمی مرگ و حتی در بستر بیماری و رویارویی با عجز زیست‌پزشکی از حل بیماری فرد، اولویت کتمان مرگ پابرجا باشد و سرسپردگی به این خوانش از مرگ باقی بماند:

«مگه می‌شه از مرگ نترسید؟! ولی اگه بهش فک کنم که نمی‌شه زندگی کرد... یاد مرگ، حد و اندازه داره. اینکه بخوای همیشه به این موضوع فکر کنی، چیز جالب و جذابی نیست، درست هم نیست» (مصاحبه شماره ۲۱)

گاهی ممکن است حتی با خوانشی بیولوژیک و جزمی‌تر از خوانش روان‌شناختی، وجه ارادی غفلت از مرگ به محاق برده شود و این غفلت به یاخته‌های عصبی نسبت داده شود که ما را به فراموشی از مرگ وامی‌دارند:

«من معتقدم به داروین. اون می‌گه به چیزایی هست در درون ما، در لایه‌های وجودی‌مون که ما رو مدیریت می‌کنه. همین باعث می‌شه به مرگ فکر نکنیم و طالب لذت باشیم» (مصاحبه شماره ۶).

در برخی دیگر از مصاحبه‌شوندگان غفلت از مرگ به منزله

اولین مکانیزمی که میان مصاحبه‌شوندگان برای پرهیز از یاد مرگ در موقعیت‌های فراخوان میرایی استفاده می‌شود، «تغافل از مرگ» است؛ به این معنا که فرد خود را ذیل استعاره اختصاصی نامیرایی بازتعریف می‌کند و به طرز خودفریبانه‌ای مفرهایی را خلق می‌کند تا از طریق آن خود را در برابر گزند مرگ رویین‌تن کند. اولین و برجسته‌ترین این مفرها، «علم» و غلبه بر مرگ از طریق دانش پزشکی و ژنتیک است که بیش از همه میان اقشار تحصیل‌کرده دیده می‌شود:

«خیلی وقت‌ها فکر می‌کنم که علم پزشکی به یه جایی می‌رسه؛ مثلاً ۱۰۰۰ سال دیگه که عمر آدم‌ها خیلی خیلی طولانی‌تر می‌شه. اردر ۳۰۰، ۴۰۰، ۵۰۰ یا حتی اردرهای خیلی خیلی بالاتر و خیلی حیفه که آدم در این عصر داره زندگی می‌کنه. با عمر کوتاهی زندگی می‌کنه. آدم می‌میره بعدشم هیچی» (مصاحبه شماره ۱۶).

در واقع، فرد نه لزوماً به واسطه نامیرایی خودش، بلکه به استناد ممکن‌شدن تصور نامیرایی و زندگی ابدی در زمین برائت پیشرفت علم، نامیرایی بشریت را در وحدت مغالطه‌آمیزی با نامیرایی خودش قرار می‌دهد و بدین امید که روزی علم مسئله مرگ را حل خواهد کرد، جاودانگی را به منزله دستاوردی بشری بازنمایی می‌کند تا بتواند رنج حاصل از ناکامی مرگ بدون باور به جاودانگی روح را التیام بخشد.

حالت متعادل‌تر و رایج‌تر این مکانیزم، با تکیه بر «تصور پیری مقبول» یا «فاصله‌گذاری میان پیری و مرگ» صورت می‌پذیرد؛ در واقع، پزشکینه‌شدن معنای زندگی در دوران مدرن، فهم از مرگ را به وضوح متأثر می‌کند و علاوه بر بالابردن امید به زندگی، استعدادی ذهنی برای تعامل بلندمدت با بیماری را از مرحله «زندگی همراه با بیماری‌های مزمن کنترل‌شده» تا «مرحله زندگی نباتی» فراهم می‌آورد؛ از این رو، کنشگران مرگ را امری تعویق‌پذیر تصور می‌کنند که اگر نه بر خود آن، دست‌کم بر زمان آن تفوق و چیرگی دارند:

«من در حال حاضر تنها چیزی که فکر می‌کنم اینه که می‌گم ۷۵ سالگی‌ام رو می‌بینم. این نشون می‌ده که یعنی به مرگ تا اون موقع فکر نمی‌کنم دیگه؛ در نتیجه، اگه به مریضی هم فکر می‌کنم، به این فکر می‌کنم که تا اون موقع

«تشییع جنازه؟ تا جایی که بتوانم، نه! نمی‌رم؛ ولی آخرین بار فک کنم مادربزرگ یکی از دوستان بود. بیشتر از یک سال پیش. چرا؟ چون اصلاً خیلی حس بدی بهم دست می‌ده. اصلاً دوس ندارم اینجور جاها باشم. مگه می‌گم ... رودرواسی باشه، نزدیکان کسی از دوستان باشه که مجبور باشم تو رودرواسی برم؛ ولی اینکه خونواده‌ام بخوان آخر هفته برن بهشت زهرا من باهاشون برم یا اینکه مثلاً آخر سال برم و اینا نه من نمی‌رم باهاشون ...» (مصاحبه شماره ۱۷).

این هم‌نوایی البته ممکن است به نوعی کنش شخصی‌سازی شده و التقاطی تبدیل شود:

«دیدم به خانم جوونی تو قبرستون گوشه رو گذاشته بود رو قبر داشت قرآن پخش می‌شد از گوشیش، بعد خودش اونور داشت حرف می‌زد با بقیه» (مصاحبه شماره ۱۹).

خامی حاصل از نداشتن نگرش‌های مرگ‌آگاهانه سالم، سبب برانگیختگی احساسات منفی به همه مناسک و در سطح خردتر گفتگوهای مطرح درباره مرگ می‌شود. در بسیاری از مصاحبه‌شوندگان این «احساس بد» داشتن در موقعیت‌های مرتبط با مرگ، جنازه و مراسمات ترحیم تکرار می‌شد و طرفه آنکه مراسمات مرگ به منزله آخرین بازمانده مناسک موجد یاد مرگ در کلیشه‌ای‌ترین و سطحی‌ترین و بعضاً خرافی‌ترین شکل خود بازتولید می‌شود و تصویر اشمئزاز آور و تهی از معنایی را به اشتراک می‌گذارد:

«حالم به هم می‌خوره از این شیوه تشییع جنازه. به بچه کوچولو برای اولین بار اینجا می‌گرخه. بلند بگو لاله الا الله سر خاکا همه با هم می‌خونن. سروصدا جیغ فریاد. بابا این همش تعمدیه. ناخواسته اینجوری شد؟ قربونش برم تو عزاداری‌ها شکوه عظیمی، چه تدارکی اینا همه باعث شده مداحا تو بهشت زهرا فکر کنند تور لیدر بهشت و جهنمه مثلاً رفته و برگشته. از خودشون به چیزایی اضافه می‌کنن با احادیث و روایت و اصلاً طرف قرآن رو به بار تا آخر نخونده» (مصاحبه شماره ۹).

امری ناگزیر یا مکانیزمی انتخاب نشده است؛ بلکه به منزله عوارض ناگزیر زیست در زندگی انسانی و درگیری با زندگی روزمره صورت‌بندی شده است. این امر به‌ویژه در مصاحبه‌شوندگانی که ترومای حاصل از دست دادن نزدیکانشان، در مقطعی امکان تجربه عمیق مرگ‌آگاهی را برایشان فراهم کرده بود، دیده می‌شد. در این افراد، عمق مرگ‌آگاهی تجربه‌شده، معنای متفاوتی به غفلت از مرگ می‌بخشید و خصلت مشکک مرگ‌آگاهی موجب می‌شد نوعی آگاهی کم‌عمق‌تر به منزله تجربه «غیاب آگاهی به مرگ»، بازنمایی شود:

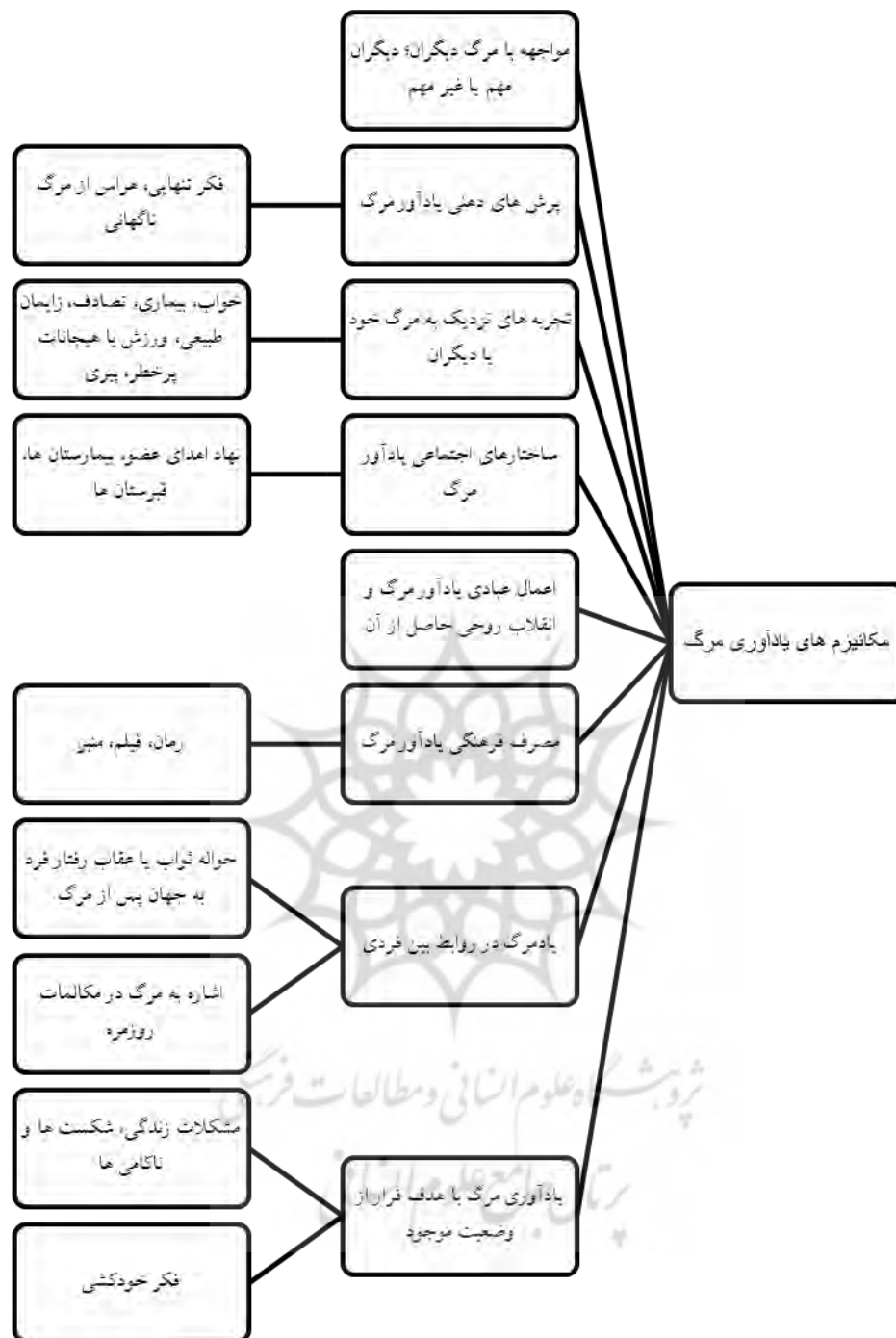
«شاید تو غوطه‌وری مسائل مادی دنیا، به ذره‌ای ما رو به یه غفلتی وابداره که اینها (تجربیات موجد مرگ‌آگاهی) هر کدوم به تلنگره» (مصاحبه شماره ۴).

«یعنی مثلاً بعد از بالاخره سه چهار سال الان گذشته از مرگ پدر و مادرم، آدم هی باز رو به فراموشی می‌ره، هی این فکر جایگزین می‌شن» (مصاحبه شماره ۱۳).

مکانیزم‌های غفلت از مرگ‌آگاهی، علاوه بر وجوه ذهنی، در کنش‌های افراد جامعه نمود می‌یابد. افراد رویکرد ذهنی متخشبشان در قبال مسئله مرگ و میرایی را از طریق کنش‌هایشان در بسترهای عینی مستعد مرگ‌آگاهی درونی می‌کنند. در این زمینه، تجربه زیسته ایرانیان به‌واسطه روح جمعی، سنت‌ها و مناسک‌گرایی پرنرنگ و ریشه‌دارشان در قبال موضوع مرگ متمایز است؛ چراکه گریز از این سنت‌ها و مناسک و التزام‌نداشتن به اشکالی از آنها می‌تواند حتی دربردارنده فشار اجتماعی باشد. هرچند در برخی موارد ممکن است فرد مصرانه بر خوانش خود از مرگ پافشاری کند:

«من حتی برای پدرم سنگ قبر هم نگرفتم؛ چون به نظرم معنا نداره سنگ قبر» (مصاحبه شماره ۶).

اما معمولاً افراد ناگزیر از هم‌نوایی با مناسک مرگ و هنجارهای اجتماعی مرتبط با آن هستند:

نمودار ۲- مکانیزم‌های یادآوری مرگ

Fig 2- Mechanism of recalling death

نزدیک یا دور - است. در مصاحبه‌ها این امر به وضوح تکرار می‌شد که خامی فرد در قبال مسئله مرگ با وقوع «فقدان» از میان می‌رود. این تجربه از دست دادن به‌ویژه هنگامی که با گسست در تصویر مرگ‌اندیشانه رایج، یعنی مرگ یک فرد پیر

در کنار این مکانیزم‌ها، مصاحبه‌شوندگان از رویه‌هایی که در زندگی روزمره در سطح ذهن یا کنش آنها را به سمت یادآوری مرگ سوق می‌دهد نیز سخن گفته‌اند. پررنگ‌ترین مکانیزم یادآور مرگ، رویارویی با مرگ دیگران - اعم از افراد

در بیمارستان، همراه باشد، تأثیری بنیادین خواهد داشت: «آخرین چیزی که خیلی برام اتفاق افتاد این بود که یکی از دوستانم به ماه پیش با همسرش تصادف کردن، فوت شدن. اون چیزایی که مثلاً با خواهرش که دوست بودم و شوهرخواهرش که صحبت می کردیم و اینها مثلاً می گفت: آره رفتم تو دفتر خاطرات معصومه اینا نوشته شده بود» (مصاحبه شماره ۲).

در کنار این تجربه، مجموعه تجربیات نزدیک به مرگ که برای خود افراد رخ می دهد نیز از دیگر بسترهای یادآوری مرگ است. این تجربیات ممکن است وجه زیستی داشته باشند و در آنها ماهیت بدنی انسان با اشکالی از رنج شدید یا فقدان و زوال روبه رو شود؛ نظیر زایمان، تصادف، بیماری، کما، پیری و ... ممکن است صورت ذهنی داشته باشد؛ نظیر خواب های مرتبط با مرگ یا تجربه مرگ در خواب و یا حتی پذیرش خواب به منزله شکلی از مرگ و یا ممکن است انتخاب فرد برای نزدیک شدن به هیجان و حرکت در مرز زندگی و مرگ باشد؛ نظیر رفتارهای پرخطر رانندگی یا ورزشی.

«یعنی واقعا آدم آب نمی تونه بخوره ... یعنی می خوام بگم لبه مرگ ... هیچ با مرگ فاصله نداره زایمان طبیعی ... خیلی سنگینه مخصوصاً وقتی سخته» (مصاحبه شماره ۴).

برخی احوالات وجودی مشترک با مرگ و پرش های ذهنی حاصل از تعمیم این احوالات نیز می تواند موجب یاد مرگ شود. برجسته ترین این حالات تجربه تنهایی و قطع پیوندهای اجتماعی است که خصیصه انکارناپذیر مرگ است:

«سؤالش از تنهایی شروع شد به بخشش اش. به دفعه متوجه این شدم که ممکنه من به روزی تنها بشم؛ یعنی تمام این چیزایی که دورم وجود داره و به من آرامش و طمأنینه می ده از دست بره» (مصاحبه شماره ۲).

مصرف فرهنگی نیز می تواند مقوم یاد مرگ باشد. دیدن فیلم ها و رمان های مرتبط با مرگ، به ویژه سهیم شدن در «تجربیات نزدیک به مرگ دیگران» که در قالب تجربیات فراچنگ آمده از جهان پس از مرگ بازنمایی می شوند یا شرکت در مراسم ها و گردهمایی های مذهبی می تواند به معنایی که فرد از یاد مرگ مراد می کند، جهت دهد و ناپختگی

فرد در رویارویی با مرگ را کم رنگ کند.

«فیلم توبه نصح رو یادتون هست؟ این فیلم ... این فیلم منو یاد مرگ می اندازه» (مصاحبه شماره ۱۰).

کنشگری در مناسک و اعمال مذهبی مرتبط با مرگ نیز از مکانیزم های برجسته یادآوری مرگ است. این اثرگذاری در افراد مختلف بُرد یکسانی ندارد و گاه ممکن است فرد به انتخاب خود در این زمینه پیشروی بیشتری داشته باشد و برای خلق تجربه عمیق تری از مرگ، مناسک مرتبط با مرگ به شکل یک معنویت گرایی شبه فرقه ای بروز کند:

«مثلاً یکی از کارهاش این بود که توی اسلام هم اومده که به مؤمن باید ۷ نفر مرده غسل بده، آماده کنه برای مراسم تدفین، یکی از اون کارها این بوده که من مثلاً این کار رو انجام می دادم. یکی دیگه از این کارها این بوده که من مثلاً به استادی داشتم تأکید می کرد که اونم تو سن ۱۷-۱۸ سالگی من مثلاً می رفتم توی قبر بخوابم. در کنار مرده ها، یکی از اتفاقات خاصی که می افته اینه که شما با آدم هایی که تازه فوت کردن می تونین ارتباط روحی بگیرین، خیلی راحت ترین دسترسیه. توی بحث مثلاً مدیوم ها، مدیوم مثبت آدم هایی هستن که خیلی سریع می تونن با ارواح ارتباط بگیرن. من جز اون آدم هایی هستم که مدیوم مثبت هستم» (مصاحبه شماره ۷).

در سطح خرد، در کنش های متقابل، گفتگوهای روزمره نیز می توانند دربردارنده یاد مرگ باشند. دعاها و نفرین هایی که هر دو حواله اثر عمل فرد به جهان پس از مرگ هستند، با در داشتن التفات ضمنی به زندگی پس از مرگ می توانند یاد مرگ را برای فرد تازه کنند:

«چه موقع هایی بیشتر به مرگ فکر می کنم؟ شاید یکی از موقع ها، موقعی باشه که مثلاً برخوردی می کنم با کسی که بعدش پشیمون می شم ... یا موقع های دیگه ام هست اینه که مثلاً وقتی که کاری برا یه نفر انجام می دم اون خدا بیامری می گه» (مصاحبه شماره ۱۷).

از طرفی گاه گفتگو از مرگ یا رفتارهای مرتبط با آن نظیر وصیت گوئی، بازگو کردن خواب مرتبط با مرگ یا دیدن خواب مردگان، بسترساز یاد مرگ است:

«پدرم { قبر دو سال پیش خریده، از بچگی اون حرفو زد {باید بعد از من بتونی زندگی کنی}، حلالم که

خواب {مرگ} ما رو می‌بینه دیگه کلاً خیلی دیگه این سری دیگه جدی گرفتم داستان من» (مصاحبه شماره ۹).

در سطح ساختاری نیز یاد مرگ ذیل برخی نهادها بیشتر نمود دارد. برجسته‌ترین سهم در این میان طبیعتاً از آن نهاد قبرستان و مجموعه شبکه‌ها و ساختارهای معنایی و عینی دخیل در آن است. در گذشته حضور قبرستان‌ها در کنار نهادهای مختلف دیگر درون شهرها این یادآوری را به بخشی از زیست روزمره ساکنان شهر / روستا بدل می‌کرد؛ اما با تبعید فضایی قبرستان از شهرها و بازتعریف مردگان به منزله «جرثومه‌های عفونی»، این فرصت ساختاری هرچه بیشتر رو به اضمحلال می‌رود:

«اصلاً من همیشه به مرگ و زندگی فکر می‌کنم. موقعی که از همین شهر خودمون می‌رم به روستا. خب تو مسیر به قبرستون شهره. هر موقع از اونجا رد می‌شم فاتحه هم می‌خونم برای اونایی که رفتن. به این فکر می‌کنم می‌گم مرگ انقدر نزدیکه به آدم» (مصاحبه شماره ۱۴).

حضور در نهادهای درمانی به واسطه بیماری یا شغل نیز می‌تواند تجربه فرد در قبال مرگ را عمق ببخشد. تجربه رویارویی مستقیم با جنازه که معمولاً در زمان حاضر به نهادهای مرتبط با تدفین سپرده می‌شود، از این سنخ است:

«چون تو بیمارستان، جنازه این‌ور اون‌ور بردم. چند شب بود که نصفه‌شب مرگ اتفاق می‌افتاد. پرستار چون خانم بودن و می‌ترسیدن بعضی‌هاشون، من با اون آدمی که خدماتی بود، با اون می‌رفتم کارا رو انجام می‌دادیم تو سردخونه می‌رفتم» (مصاحبه شماره ۲۱).

نهادهای درمانی همچنین می‌توانند با دلالت‌های ضمنی به مسئله مرگ، مثلاً از طریق ارائه کارت اهدای عضو، یکی از بسترهای پیش چشم آوردن مرگ باشند.

گاه برای برخی مصاحبه‌شوندگان، یادآوری مرگ در بستر گریز از وضعیت نامساعد زندگی به منزله گریزگاهی برای آسودن از ملال زندگی رخ می‌داد. شکست‌ها و ناکامی‌ها و گاه حتی رنج‌های جسمی، درست در نقطه مقابل میل به زندگی، نوعی اشتیاق‌رهایی‌بخش به مرگ را در آنها باز نمود می‌کرد.

«بینین صبوری به اندازه‌ای داره. هرکسی به پیمونه‌ای داره اون پیمونه هه پر شده، من قبلاً شاید ازم خون می‌گرفتن می‌ترسیدم دردم می‌گرفت. الان به اون درده مقاومم؛ اما کیفیت درد داریم با درد، من مثلاً نصف پام استخونش عوض شده خب؟ اون عملی که من کردم بسیار سنگین بود خب؟ ولی با دردش کنار اومدم خب؟ اما به چیزایی دیگه قابل تحمل نیست. دوست دارم اگه اون درده میاد اون اتفاقه هم بیفته یعنی تموم شه بره دیگه» (مصاحبه شماره ۲۱).

نتیجه

انسان‌ها به فراخور موقعیت‌هایی که در طول زندگی‌شان تجربه می‌کنند، بی‌تردید با پدیده مرگ یا کنایه‌های مرتبط با آن روبه‌رو می‌شوند؛ اما به‌رغم اینکه از میان تجربه‌های زیستی زندگی انسانی - تولد، بلوغ، ازدواج و مرگ - که به پدیده‌هایی فرهنگی تبدیل شده‌اند، هیچ پدیده‌ای دارای قدرت و تأثیرگذاری مرگ نیست، دنیای مدرن مرگ را بیش از پیش به سؤال حل‌نشده تبدیل کرده است و آنچه از سرایت مدرنیته به فرهنگ‌های گوناگون جهان حاصل شده است، تمام هم‌خود را به خرج داده است تا از مرگ پدیده‌ای غیرمعمول و رازی مگو و درخور کتمان بسازد.

هرچند این اهتمام ساختاری در حذف و قلب معنای مرگ و میرایی بشر در دوره مدرن، در تناظر با سایر بایسته‌های فرهنگی این تمدن است، رخدادهایی نظیر جنگ و قحطی‌های گسترده، شیوع بیماری‌های کشنده و در وضعیت حاضر وقوع پاندمی کرونا، به‌خوبی خلأ نظری غرب در قبال موضوع مرگ را به رخ می‌کشند. در گفتمان سنت این مسئله به‌گونه‌ای متمایز تبیین شده است و دعوت ساختاری مؤمنان به یاد مرگ در این تمدن، یکی از اصول اساسی است.

با وقوع پاندمی‌های مرگبار، بسیاری از مکانیزم‌های کلان یادآوری مرگ برای افراد پررنگ‌تر می‌شود. کشندگی بیماری و آمار تلفات بالای آن در جهان و میان اطرافیان و نزدیکان و رخداد مکرر از دست دادن‌های دراماتیک برای افراد، زمینه یادآوری مرگ را برای همه اقشار جامعه فراهم می‌کند. هراس

داشتند و گاه به تصریح، بی دفاع بودن در برابر هراس از مرگ را دلیلی برای فرار از ساختارهای منجر به مرگ اندیشی می دانستند، به نظر می رسد اهتمام به پرکردن خلأ معرفتی و عرضه نگرش توحیدی، عنصر رهایی بخش این هراس فراگیر حاصل از برجسته شدن یاد مرگ است؛ زیرا در این افراد در واقع، میان ادراک فناپذیری خودشان و معنای عمیقی که این ادراک - در بستر گفتمان سنت - می تواند به زندگی شان ببخشد، شکافی معرفتی برقرار است. در عین حال، باید توجه کرد که برخی گونه های یاد مرگ، نطفه غفلت از مرگ را در خود مستتر دارند و نادیده انگاشتن این امر می تواند حساسیت کنشگران را به مسئله مرگ از میان ببرد. پررنگ کردن مکانیزم های مقطعی و پرشتاب یاد مرگ که نوعاً با برجسته کردن عنصر ترس از مرگ همراه اند، با میل درازمدت به پس راندن یاد مرگ ملازم اند و این می تواند یکی از پرتگاه های معرفتی در زمینه اشاعه یاد مرگ ذیل گفتمان سنت به ویژه در بستر پاندمی باشد.

منابع

- اباذری، ی. (۱۳۸۱). «نوربرت الیاس و فرایند متمدن شدن»، *نامه علوم اجتماعی*، ش ۱، ص ۲۵-۱۹.
- الیاس، ن. (۱۳۸۹). *تنهایی دم مرگ*. تهران: گام نو.
- پارسانیا، ح. (۱۳۷۹). «هویت معرفتی دین و سنت»، *ذهن*، د ۱، ش ۲، ص ۹۷-۸۶.
- جوهری، ف. و یزدانی، م. (۱۳۹۵). «نگرش به مرگ نمونه ای منتخب از سالمندان شهر تهران»، *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، ش ۱۰، ص ۱۰۱-۷۷.
- سراج زاده، ح؛ فراستخواه، م، و زمانی مقدم، م. (۱۳۹۴). «نگرش لاهوتی و ناسوتی نسبت به مرگ: مطالعه مرگ اندیشی نمونه ای از دانشجویان با روش نظریه زمینه ای»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ش ۴۰، ص ۱۷۶-۱۵۱.
- صنعتی، م. (۱۳۸۸). «درآمدی به مرگ در اندیشه غرب»، در:

از ابتلا به بیماری و فرجام نامعلوم آن، فرد را دائماً در مرز باریک زندگی و مرگ نگه می دارد و خصلت رو به زوال و لغزنده سلامتی و زندگی به خوبی تجلی می کند. همچنین برخی از مکانیزم های غفلت از مرگ نظیر اسطوره سازی از توان زیست پزشکی در کنترل سلامت و پیشگیری از مرگ، رنگ می بازد و مداخلت های ژنتیک در طول عمر افراد بیش از هر زمانی بی معنا می شود.

اما خصیصه دیگر متمایز پاندمی کرونا از وجه مشابهت وجودی میان وضعیت قرنطینه و مرگ، از نظر قطع پیوندهای اجتماعی و تجربه تنهایی و کوتاه شدن دست از مواهب روابط بین فردی و از آن عمیق تر، هراس حاصل از آسیب زای بودن ماهیت انسان ها برای یکدیگر به واسطه ابتلا به بیماری، فرد را به غایت مستعد یادآوری هرچه بیشتر مرگ می کند. حال سؤال اینجاست که آیا با وجود این، جامعه پس از تجربه پاندمی به سوی یادآوری مرگ به منزله یک ایده معنابخش سوق داده می شود یا خیر. این امر می تواند بر بستر مکانیزم دیگری که در مصاحبه ها برای یادآوری مرگ بدان اشاره شده است، بهتر فهم شود. به نظر می رسد مصرف فرهنگی - و تولید کالای فرهنگی - مساعد برای جهت دهی به فراخوان مرگ آگاهی متأثر از پاندمی کرونا در این بین تعیین کننده است. اگر در گفتمان سنت غفلت از مرگ به منزله کزی در مسیر رویارویی انسان با حقیقت خویش و حقیقت عالم تلقی می شود و یادآوری مرگ امری مبارک است که فرد را در بستر شکوفایی موحدانة زندگی بشری فعال می کند، پاندمی به دلیل بستر مناسبی که برای متفطن شدن به خصیصه وجودی انسان و زندگی ابدی فراهم می کند، یک موهبت بی تکرار در سطح جهانی است.

این موهبت از وجهی ممکن است به واسطه رسانه ها با نوعی تغافل تخدیری مصادره شود و از سوی دیگر، اگر در دام صورت های غیراصیل و مرضی یاد مرگ بیفتد، در درازمدت به ضد خود تبدیل و سبب فراموشی عمیق تر و از میان رفتن واکنش به یاد مرگ شود. با توجه به اینکه میان مصاحبه شونده ها آگاه ترین افراد، بیشترین ترس را از مرگ

- design, choosing from five approaches*. New York: Sage Publications.
- Depaola, S. J., Griffin, M., Young, J. R., & Neimeyer, R. A. (2003). Death anxiety and attitudes toward the elderly among older adults: the role of gender and ethnicity. *Death Studies*, 27 (4), 335-354.
- Durkin, K. (2003). *Death, dying & the dead in popular culture*. In: *Handbook of death & dying*. Clifton D. Bryant (ed), London: Sage Publication. 43-64.
- Friedman, M., & Rhodes, S. (2007). Successfully challenging fundamentalist beliefs results in increased death awareness. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43 (5), 794-801.
- Hart, L., & Garza, Y. (2013). Teachers perceptions of effects of a student's death: a phenomenological study. *Omega-Journal of Death and Dying*, 66 (4), 301-311.
- Hayslip, B. (2003). *Death denial: hiding and camouflaging death*. In: *Handbook of Death & Dying*, Clifton D. Bryant (ed), London: Sage Publications. 24-34.
- Illich, I. (1975). *Medical nemeses. australian broadcasting commission, science programmes unit*. New York: Random House USA Inc.
- Kalish, R., & Kimmel, M. (2010). Suicide by mass murder: masculinity, aggrieved entitlement and rampage school shootings. *Health Sociology Review*, 19 (4), 451-464.
- Kearl, C. (1989). *Endings; a sociology of death and dying*. New York: Oxford.
- Long, N. H., Thanasilp, S., & Doutrich, D. L. (2018). Death acceptance in vietnamese cancer patients: a phenomenological study. *Journal of Transcultural Nursing*, 29 (6), 563-569.
- McNamara, B., Waddell, C., & Colvin, M. (1995). Threats to the good death: the cultural context of stress and coping among hospice nurses. *Sociology of Health & Illness*, 17 (2), 222-241.
- Rodger, M. L., Sherwood, P., O'Connor, M., & Leslie, G. (2007). Living beyond the unanticipated sudden death of a partner: a phenomenological study. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 54 (2), 107-133.
- Sharif Nia, H., Ebadi, A., Lehto, R. H., & Peyrovi, H. (2015). The experience of death anxiety in iranian war veterans: a phenomenology study. *Death Studies*, 39 (5), 281-287.
- Timmermans, S. (2005). Death brokering: constructing culturally appropriate deaths. *Sociology of Health & Illness*, 27 (7), 993-1013.
- Walter, T. (2008). The sociology of death. *Sociology Compass*, 2 (1), 317-336.
- ارغنون مرگ، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ۱-۶۴.
- قانع‌راد، م. کریمی، م. (۱۳۸۵). «نمایشنامه‌های فرهنگی مرگ و مردن؛ مورد مطالعه: بیماران سرطانی بیمارستان امام خمینی (ره)»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۲، ش ۵، ص ۷۳-۵۱.
- کلاتری، ع. و طهرانی، م. (۱۳۹۱). «رازآلودگی مفهوم مرگ در تهران»، *معرفت فرهنگی اجتماعی*، ش ۴، ص ۱۲۶-۱۰۹.
- گادامر، گ. (۱۳۸۳). «تجربه مرگ»، در: *ارغنون مرگ*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ۴۳۷-۴۴۷.
- گاواندی، آ. (۱۳۹۸). «مرگ با تشریفات پزشکی»، ترجمه حامد قدیری، تهران: ترجمان علوم انسانی.
- گیدنز، آ. (۱۳۸۸). *پیامدهای مدرنیت*. تهران: مرکز.
- گیدنز، آ. (۱۳۹۱). *تجدد و تشخیص*. تهران: نشر نی.
- مددپور، م. (۱۳۹۰). *ضد روش*. تهران: جامعه‌شناسان.
- می، ت. (۱۳۹۹). *مرگ*. ترجمه رضا عزیززاده، تهران: گمان.
- والتر، ت. (۱۳۹۶). *مرگ و مدرنیت*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر ارتباطات.
- یعقوبی، ع؛ میرحجازی، ز. و صوفی‌زاده، ز. (۱۳۹۸). «سنخ‌شناسی تصویر از مرگ و فرایندهای رویارویی با آن؛ مورد مطالعه: شهروندان گیلانی»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ش ۷۴، ص ۱۱۶-۱۰۱.
- Alonzo, A. & Reynolds, N. (1995). Stigma, HIV and AIDS: An exploration and elaboration of a stigma trajectory. *Social Science & Medicine*, 41 (3), 305-315.
- Aries, P. (1974). *Western attitudes toward death from middle ages to present*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Berger, P. L. (1970). *A rumor of angels: modern society and the rediscovery of the supernatural*. New York: Anchor.
- Cerulo, K. & Ruane, J. (2009). Death comes alive; technology and the reconception of death. *Science as Culture*, 6 (3), 444-446.
- Conrad, P. (1992). Medicalization and social control. *Annual Review of Sociology*, 18(1), 209-232.
- Creswell, J. (2013). *Qualitative inquiry and research*

- Walter, T., Ford, A., Templeton, L., Valentine, C., & Velleman, R. (2017). Compassion or stigma? how adults bereaved by alcohol or drugs experience services. *Health & Social Care in the Community*, 25 (6), 1714-1721.
- Walter, T., Littlewood, J., & Pickering, M. (1995). Death in the news: the public invigilation of private emotion. *Sociology*, 29 (4), 579-596.

